

МИРЈАНА И. ДЕТЕЛИЋ, ЛИДИЈА Д. ДЕЛИЋ
MIRJANA I. DETELIĆ, LIDIJA D. DELIĆ

КАКО ФОРМАТИРАТИ ВУКА
HOW TO FORMAT VUK

Отисак из публикације *Вук Стефановић Карадзић (1787–1864–2014)*
(Научни скупови Српске академије наука и умерноти,
књ. CLVI, Одељење језика и књижевности књ. 27

Reprinted from: *Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864–2014)*
(Scientific Meetings of the Serbian academy of sciences and arts,
Book CLVI, Department of language and literature, Book 27

КАКО ФОРМАТИРАТИ ВУКА*

Мирјана И. Детелић, Лидија Д. Делић

Корпус фолклорних текстова, који се на српском језичком простору систематски бележе од Вука наовамо (мада постоје и ранији, драгоценни записи с територије Војне Границе и с Приморја), данас је практично непрегледан, с тим што ентропија озбиљно расте ако се на уму има и јужнословенски културни ареал, незаобилазан за свако озбиљније дијахроно сагледавање фолклорних феномена. Нова технологија олакшала је снalaжење у тој обимној грађи, нарочито када је реч о микроструктурама (формулама): електронске епске базе омогућиле су генерисање статистичких података који представљају основу за извођење ширих – поетичких закључчака. У овом раду илустроване су могућности које пружају електронске епске базе на два примера: у вези с ојконимима и у вези с категоријом боје.

Кључне речи: дигитализација, електронске базе података, усмена епика, простор, град, боја, бело, црно, светло, сјајно.

Наука о књижевности је, у основи, јако спора у усвајању и дефинисању нових термина, нарочито ако долазе из не-књижевног окружења. Период њиховог процесуирања по правилу траје знатно дуже од динамике којом нови пристизују, па се често дешава да смо затрпани терминима у разним фазама адаптираности истовремено, што у посао књижевног критичара или аналитичара уноси приличну пометњу. Средином прошлог века, на пример, предмет највеће мистификације био је хронотоп, термин преузет из биологије, а доспео до нас преко Бахтина. Иако је прихваћен такорећи одмах, требало је да прође много година да се његово значење прилагоди потребама књижевне критике и да уђе у употребу независно од контекста у којем се први пут јавио. У међувремену се нашао затрпан деконструкцијом, цитатношћу, постмодернизмом и разним другим продуктима теоријског очуђавања. Предмет данашњих очуђавања и мистификације, може се слободно рећи, јесте дигитализација.¹ Сви о њој говоре, нико не оспорава њен значај, али је мало коме јасно шта она све значи, односно шта се све под њом подразумева.

* Рад је настало у оквиру пројекта „Језик, фолклор и миграције на Балкану“ (бр. 178010) и „Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду“ (бр. 178011), које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 „‘Database’ is today a much-cherished keyword in conversations, including talks about folklore. ‘Digitalization’ is a similar vogue-word at our meetings. (Quite a few years ago, the words ‘computer’ and ‘morphology’ have shared the same ‘fate of popularity’)“ (Voigt 2006: 308).

На операционалном нивоу, дигитализација је преношење записа из првобитне форме (рукопис, машинопис, микрофилм, цртеж, фотографија итд.) у електронску. Када је књижевни текст у питању, то се може обавити на два начина: фотографисањем или скенирањем (ако је у питању машинопис, књига или рукопис) и тиме је аналогна форма пренета у дигиталну. Дигитализација ту стаје. Овај поступак изузетно је користан и демократичан. Преласком у електронску форму свака књига, најстарији рукопис, ретка књига или инкунабула може постати лако доступна свима који имају неког интереса да се њоме баве, од школске деце до високо специјализованих стручњака, а да сам предмет (нарочито кад је од непроцењиве вредности за историју и културу) остане поштеђен. Велика мистификација науке као рударског посла у мору недоступних извора и тешко доступне литературе нестала би сама од себе када би се овај поступак пренео на глобални план и када би власници извора прихватили да у њему учествују без профита. Тренутно је у свету стање по том питању хаотично, али се стално увећава број мрежа које озбиљно схватају свој посао – као академска мрежа коју сви користимо преко Кобсона.

Ма колико, дакле, била корисна, дигитализација је заправо механички поступак који олакшава живот истраживача, али му не помаже много да савлада грађу. Свако ко се икад бавио усменим књижевним врстама знатчно о чему је реч и управо зато ћемо кренути од једне студије случаја (case study), а случај сам лично ја.² Већ тридесет година бавим се десетерачком епиком на српскохрватском језику и корпус на коме радим врти се око 1500 песама (22 тома). То је, заправо, мањи део онога што постоји, јер је избор сведен на класичне збирке од непорецивог значаја за историју књижевности. Будући да су песме епске, свака има између 100 и 200 стихова у просеку, што значи да треба памтити најмање око 300 000 стихова. Епика је, уз то, по дефиницији склона понављањима, те је већ после десет песама тешко држати у глави и најгрубље црте заплета, а камоли фине детаље везане за формуле, стилска и језичка средства, ојкониме и атрибуцију уз њих и томе слично. Дигитализација сама по себи ту не помаже много, осим очигледне предности да се не мора живети затрпан десетинама дебелих књига. Од десет година колико ми је требало да завршим *Лексикон јејских ћрадова* (2007), бар је пола отишло на савладавање грађе, а ја и даље нисам имала синхрони увид у њу и мучила ме је ноћна мора да сам нешто битно пропустила и да књига неће бити поуздана. Ти страхови не би нестали чак и да је мој корпус био дигитализован. Једино решење за ту врсту проблема била је електронска база података.

² Овај рад Мирјана Детелић је, у име коауторског двојца, презентовала 5. децембра 2014. године. Договор је био да га за штампану верзију преобликујемо и избегнемо прво лице. Догађаји су, међутим, попримили нежељен ток и Мира је две недеље након скупа одржаног у САНУ преминула. У новим околностима, одлучила сам да текст не мењам и да студија случаја од које смо пошли остане испричана њеним гласом (Л. Д.).

Креирање базе логичан је наставак дигитализације. Грађа у електронском облику је мртва и претражива само колико дозвољавају Мајкрософтови рудиментарни алати. База је, међутим, жива и претражива по ономици основа колико је потребно њеном кориснику. Свако истраживање поставља пред човека различите захтеве и препреке, те је број и врсту алата тешко одредити оптимално, нарочито ако се то ради унапред. Мој случај био је друкчији: кад ми се указала прилика да добијем базу, ја сам већ десетак година пешачила кроз корпус и тачно сам знала какви ми алати требају и шта очекујем да база ради за мене. Тако је настала база *Ейске песме: аналитичка база йодайака*, чији смо аутори инж. Бранислав Томић и ја.³ Данас је она доступна на најмање две интернет адресе (www.mirjanadetelic.com, www.monumentaserbica.com),⁴ а раније се могла наћи и на сајту Народне библиотеке Србије, одакле је нетрагом нестала када је дошао нови управник.

Предности њеног коришћења нису само техничке природе. Захваљујући поузданости у бројању и брзини којом то ради, она омогућава и доношење статистички релевантних закључака у чију се тачност нико не би могао заклети ако би му било суђено да до њих долази „пешице“, тј. мануалним бројањем (код којег се најчешће сваки пут дружији резултат). У већини комплексних истраживања статистика и мерење представљају почетну фазу рада, по правилу најдужу и најмукарнију, чак и онда када у коначној форми ништа од њених резултата неће бити приказано ни на који начин. У случају ојконима из већ помињаних *Ейских ћадова* то је, међутим, била добра половина вредности читавог пројекта. Да сам тада имала базу, цео тај танталовски захват трајао би петнаестак дана, при чему би ми 7 требало за читање ових двадесетак томова јер база не може баш све: претходне ствари морају се обавити ручно. Ручно се, дакле, из текстова морају издвојити ојконими, јер то засада ниједан компјутер на свету не може сам да уради. Кад је то готово, важно је утврдити њихову учсталост у оквиру једне песме, у оквиру збирке (муслиманске, хришћанске) и, најзад, у оквиру корпуса. Тиме се истовремено утврђују и – понекад бројни – епски називи који се у песмама јављају паралелно с редовним. За 849 ојконима – колико сам пронашла у песмама – такво детаљно претраживање трајало би 5 до 7 дана, и то не зато што бази толико треба, већ зато што човек не може да издржи више од 10 сати за компјутером без прекида.

Статистика до које се на релевантном, што ће рећи – довољно великим и репрезентативном – корпусу може доћи практично само преко електронске базе представља основу за извођење сложених и важних закључака и почесто разбија стереотипну слику о усменој епци, засновану на малом и фаворизованом узорку или на ванескским категоријама и стратегијама.

³ У форми електронске базе приређен је касније и *Ерлангенски рукојис* (др Мирјана Детелић, др Снежана Самарџија, др Лидија Делић, инж. Бранислав Томић). Доступан је на адреси: <http://www.erl.monumentaserbica.com/>.

⁴ Иста база је и у основи сајта „Гусларске песме“ (А. Фајгель): <http://guslarskepesme.com/>.

За илустрацију ће нам послужити фреквентност ојконима и заступљеност делова спектра, које у знатној мери коригују слику о епској фактографији.

1. ГРАДОВИ

Пре излагања на скупу замолиле смо двадесетак колегиница и колега у сали – углавном фолклориста и озбиљних зналаца усмене епике – да нам на картицама које смо поделиле испишу три ојконима за која мисле да се у корпусу који смо претходно представиле најучесталије јављају. Најчешће су били поменути Стамбол, Београд и Прилеп (уз спорадична укључивања Будима, Котора, Скопља, Призрена, Никшића, Сења и др.). Нико од присутних није навео Удбину.

За ову прилику направљена табела епских ојконима (уз укључење области Котара и Косова, чији је статус специфичан) – кратка и непотпуна, али довољно карактеристична – даје, међутим, сасвим другачију слику:

РЕДОСЛЕД ПРЕМА УКУПНОМ БРОЈУ ПОМЕНА

A	ИМЕ ГРАДА	Б	В	Г
1.	Удбина/Удбин (969), Удвина/Удвин (139), Худбиња (1), Удбиња/Удбињ (213; Удбињани – 220)	1322	104 + 92	196
2.	Котари	1139	84 + 66	150
3.	Стамбол (875), Стамбул (22), Станбол (5), Цариград (121)	1023	190 + 61	251
4.	Будим (722), Будин (1), Будимски град (2), Пешта (21)	746	67 + 24	91
5.	Задар (494), Задарје (153)	647	36 + 60	96
6.	Косово	644	119 + 1	120
7.	Сењ (504), Сење (29), Сијење (13)	546	93 + 17	110
8.	Цетиње	354	80 + 0	80
9.	Беч (276), Вијена (2)	278	31 + 57	88
10.	Прилеп (10), Прелип (7), Прилип (207)	224	70 + 1	71
11.	Скадар (211), Скадер (1), Шкадарац (1)	214	87 + 2	89
12.	Никшић (96), Нишић (52), Оногашт (29) Никшићки град (21), Нишички град (13), Нишићки град (18)	177	51 + 1	52
13.	Карловац	158	9 + 7	16
14.	Београд (32), Бијоград (32), Билиград (1), Биоград (88)	153	41 + 8	49
15.	Млеци (36), Млетак (99), Мљеци (1), Мљетачка (2), Мљетак/Мљеток (12), Венедиг (1)	151	75 + 12	71
16.	Котор (147), Скатор (4)	151	36 + 7	43
17.	Подгорица	124	55 + 0	55
18.	Жабљак (99), Жабјак (7)	106	25 + 0	25
19.	Крушевац	96	22 + 0	22
20.	Призрен	89	20 + 0	20
21.	Сигет	89	1 + 2	3

22.	Дубровник	71	33 + 10	43
23.	Сталаћ	56	7 + 0	7
24.	Лозница	55	7 + 0	7
25.	Рисан	53	21 + 2	23
26.	Шибеник	52	7 + 9	18
27.	Топола	44	12 + 0	12
28.	Солун	43	7 + 0	7
29.	Пераст	42	16 + 0	16
30.	Москва (9), Москвија (11), Москва (12), Московска (13)	41	25 + 1	26
31.	Сплит (3), Саплет (3), Сплет (24), Спљет (2)	32	9 + 1	10
32.	Видин	31	16 + 2	18
33.	Ниш	31	9 + 2	11
34.	Вучитрн	23	15 + 0	15
35.	Петровград (1), Петарбур (1), Петербург (3), Петрбург (4), Петребур (1), Петрибор (2), Петрисбург (2), Петробор (1), Петробур (1), Петробург (3)	19	12 + 2	14
36.	Звечан (11), Звечарак (1)	12	7 + 0	7
37.	Крагујевац	9	5 + 0	5
38.	Сента	1	1 + 0	1

Легенда: А – редни број; Б – укупан број помена; В – број песама (хришћанске + муслиманске); Г – укупан број песама.

У овако про branom – насумичном али експертском – узорку јављају се, како је анонимна анкета показала, вредности супротне очекиваним. Превасходно је реч о највећој заступљености Удбине у корпусу, и то у релативно избалансираном броју хришћанских и муслиманских песама. То, наравно, не значи да епски свет није био једнако заинтересован и за друга места осим Удбине, Стамбola и Котара, као ни то да је у епици Удбина стављана напоредо са Стамболом. Говори – међутим – о областима у којима су Вук и први талас сакупљача могли да бележе песме и о резултатима које је такво ограничење дало, али и о доминацији „средњијех“ времена у укупном корпусу.

Има и других закључака који се из овога могу извести а разбијају устаљене стереотипе у перцепцији епике. Ако се погледа укупан број песама у којима се конкретни ојконими јављају, пада у очи то да је збир јако скроман у односу на око 1500 песама које чине корпус. Чак и Стамбол/Цариград, који се помиње у једној шестини корпуса (251 песма), није онакав каквим изгледа, јер велики број помена одлази на формулаичну групу „царе од Стамбola“. Изразито шкрта појава ојконима у песмама, кад се упореди са корпусом у целини, зачујује вероватно више стручњаке него заинтересоване посматраче јер управо стручњаци знају да се епска песма у целини врти око догађаја а координате догађаја су време, место и актери. Намеће се закључак да се епски догађаји највише дешавају на анонимним местима отвореног и затвореног простора, али у том случају чак и сам број од 849 ојконима у 1500 песама противречи овоме налазу. Мора се, осим тога, узети у обзир и цео низ

ојконимских изведеница (београдске дахије, пушка млетачкиња, нишички Турци итд.), чиме се ентропија опасно повећава.

Друга врста неочекиваних резултата везана је за учесталост појава према областима, одн. према географији.

РЕДОСЛЕД ПРЕМА РЕГИОНАЛНОЈ ЗАСТУПЉЕНОСТИ				
A	ИМЕ ГРАДА	Б	В	Г
1.	Стамбол (875), Стамбул (22), Станбол (5), Цариград (121)	1023	$190 + 61 = 251$	ОКОЛНИ ГРАДОВИ И ПРЕСТОНИЦЕ
2.	Будим (722), Будин (1), Будимски град (2), Пешта (21)	746	$67 + 24 = 91$	
3.	Беч (276), Вијена (2)	278	$31 + 57 = 88$	
4.	Београд (32), Бијоград (32), Билиград (1), Биоград (88)	153	$41 + 8 = 49$	
5.	Млеци (36), Млетак (99), Мљеци (1), Мљетачка (2), Мљетак/Мљеток (12), Венедиг (1)	151	$75 + 12 = 87$	
6.	Сигет	89	$1 + 2 = 3$	
7.	Солун	43	$7 + 0 = 7$	
8.	Москва (9), Московија (11), Москва (12), Московска (13)	41	$25 + 1 = 26$	
9.	Видин	31	$16 + 2 = 18$	
10.	Петровград (1), Петарбур (1), Петербург (3), Петрбург (4), Петребур (1), Петрибор (2), Петрисбург (2), Петробор (1), Петробур (1), Петробург (3)	19	$12 + 2 = 14$	
11.	Сента	1	$1 + 0 = 1$	КОСОВО И МЕТОХИЈА
12.	Косово (18 песама о Косовском боју, ниједна муслиманска)	644	$119 + 1 = 120$	
13.	Призрен	89	$20 + 0 = 20$	
14.	Вучитрн	23	$15 + 0 = 15$	
15.	Звечан (11), Звечарак (1)	12	$7 + 0 = 7$	
16.	Прилеп (10), Прелип (7), Прилип (207)	224	$70 + 1 = 71$	ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ
17.	Крушевач	96	$22 + 0 = 22$	
18.	Сталаћ	56	$7 + 0 = 7$	
19.	Лозница	55	$7 + 0 = 7$	
20.	Топола	44	$12 + 0 = 12$	
21.	Ниш	31	$9 + 2 = 11$	
22.	Крагујевац	9	$5 + 0 = 5$	
23.	Удбина/Удбин (969), Удвина/Удвин (139), Худбиња (1), Удбиња/Удбињ (213; Удбињани – 220)	1322	$104 + 92 = 196$	ТУРСКА ХРВАТСКА И ГРАНИЧНЕ ОБЛАСТИ
24.	Котари	1139	$84 + 66 = 150$	
25.	Карловац	158	$9 + 7 = 16$	

26.	Задар (494), Задарје (153)	647	$36 + 60 = 96$	ПРИМОРСКИ ГРАДОВИ
27.	Сењ (504), Сење (29), Сијење (13)	546	$93 + 17 = 110$	
28.	Котор (147), Скадар (4)	151	$36 + 7 = 43$	
29.	Дубровник	71	$33 + 10 = 43$	
30.	Рисан	53	$21 + 2 = 23$	
31.	Шибеник	52	$7 + 9 = 16$	
32.	Пераст	42	$16 + 0 = 16$	
33.	Сплит (3), Саплет (3), Сплет (24), Спљет (2)	32	$9 + 1 = 10$	
34.	Цетиње	354	$80 + 0 = 80$	ЦРНА ГОРА
35.	Никшић (96), Нишић (52), Оногашт (29) Никшићки град (21), Нишићки град (13), Нишићки град (18)	229	$51 + 1 = 52$	
36.	Скадар (211), Скадер (1), Шкадарац (1)	214	$87 + 2 = 89$	
37.	Подгорица	124	$55 + 0 = 55$	
38.	Жабљак (99), Жабјак (7)	106	$25 + 0 = 25$	

Легенда: А – редни број; Б – укупан број помена; В – број песама (хришћанске + муслиманске); Г – регија.

Занимљиво је – на пример – да се градови на Косову јављају врло скромно, осим саме области Косово. При том, од 120 песама у којима се оно може наћи, само 18 (15%) пева о Косовском боју, што говори да је за етаблирање топонима усмена традиција имала више од једног решења: косовска идеја памтила се кроз формуле („косовски завет“, „од Косова и прије Косова“, „косовске ране“, поље бојно/крваво/од мејдана итд.) и тако омогућила живот једној изгубљеној бици које се заправо нико није радо сећао. На другој и друкчијој територији, Равни Котари далеко превазилазе Косово не само по укупном броју појава (1139), већ и по броју песама (150 према 120). Овај пут то није последица очувања посебне идеје од митопоетског значаја, већ стицај неколико конкретних околности – времена („песме средњијех времене“), места (слободна хришћанска територија окружена Турцима), политике („мала“ историја) итд.

У групи везаној за обласне господаре, Прилеп се најчешће јавља, али само у вези са Краљевићем Марком и то углавном као део његовог епског имениа („од Прилипа Марко“). У епском свету град сам, међутим, нема никаквог посебног значаја. Слично је и са Ораштем, који се памти у склопу имениа Будалине Тала (86 пута у корпусу), или Кладушом, за коју се везују Муjo Хрњица (475) и његова браћа. Могућности извођења закључчака на основу ове и других, потпунијих или другачије концептираних табела нису заправо ничим ограничene. Статистичка вероватноћа да се оне исцрпу у оквиру једног људског века практично је једнака нули.

2. БОЈЕ

Сасвим друкчија врста података добија се из електронске базе о бојама. Упркос томе што је лексика везана за боје релативно разуђена,⁵ епски свет је, у основи – ахроматски. Апсолутно доминирају бела и црна боја (с нијансама које гравитирају ка једном од ова два пола); црвена се јавља у веома малом проценту (свега 230 појављивања [са руменом и рујном тек нешто преко 500], у односу на близоко 8000 погодака за белу); док је зелена – као боја вегетације, а онда и као део фреквентних епских формула (зелена гора / јела / трава / пољана, зелен луг) – заступљена у већем проценту.

БЕЛА (414), БИЈЕЛА (5812), Б'ЈЕЛА (1341), ПРЕБИЈЕЛА (183) укупно 7749

Више од 1000	кула (1625)
Између 500 и 1000	двор (899), град (692)
Између 200 и 500	рука (469), дан (406), црква/намастир/манастир (353), грло (242), лице (207), књига (216)
Између 100 и 200	вила (156), шатор/чадор (135), зора (110)
Између 50 и 100	платно (57), брада (50)

ЖУТА укупно 415

Између 100 и 200	дукат (138)
Између 50 и 100	маџарија/магјарија/мађарлија (68)

ЗЛАТНА укупно 711

Испод 50	круна (47), купа (38), чаша/чашица (32), прстен (30), токе (27), јабука (25), гајтан (17), сто/столица, ките (14), крст (11), балчак, дукат, членка (10), буздан, шестоперац, бошчалук/бокчалук (8), трпеза, штака/шљака, кондир, синцир (7), ѡердан/гердан, бурма (6), узда, тетива (5), ѡемер (4), трепетљика (3), колевка, кључ (2)
----------	--

1) ЦРНА/ЧРНА/ЧАРНА укупно 2369 појава; 2) ВРАНА 1674 појаве (вран коњ, вранчић, вранац – 1090; два врана гаврана - 53); МРКА/МРКЛА – 343 1) + 2) + 3) = 4386

Између 200 и 500	Црна Гора (451), земља (377), Арапин/Арапинче/Харапин (259), Очи (245), коњ (2 + вран 209 = 211), гора/горица/планина (206)
Између 100 и 200	образ (123), крв/кровца (107), гавран (51 + вран 59 = 110)
Између 50 и 100	

СИВА (412), СИЊА (301), СУРА (90) укупно 803

Више од 200	соко (385), море (207)
Између 50 и 100	кукавица (57), бедевија (55)

СРЕБРНА укупно 139

Испод 50	седло (16), анџар/ханџар (10), нож, сто (9), членка (6), прстен (2)
----------	---

⁵ Сем основних делова спектра и ахроматских крајности (бела, црна, жута, зелена, плава, црвена), јављају се и бројне нијансе, често са блиским или синонимним значењима (риђа, смеђа, рујна, румена, „алатаста“, сива, сиња, сура, мрка, врана, мор-, кара- [,боја кара-боја“] итд.).

ПЛАВА укупно 84 (од тога Плавша 59, Плав, Плавно, Плавница, Плавенац 5)

Испод 10	мор долама (9), брци (4), небо (3), јелен, ружа (2), девојка, кадива (1)
----------	--

ЗЕЛЕНА укупно 2675

Више од 500	планина/гора/горица (777)
Између 200 и 500	трава (476), поље/пољана (425)
Између 100 и 200	јела/јелье (200), долама (124), луг (115),
Између 50 и 100	барjak/бајрак (99), коњ/ат/коњинђ (57), башча/бахча/бакча (53)

ЦРВЕНА/ЦРЉЕНА укупно 230 појава

Између 100 и 200	вино/винце (152)
Испод 100	крв (3) [црна крв (107)]

РУМЕНА укупно 119 појава

Испод 50	ружка/ружица (39), вино/винце (18), јабука, лице/лишће (14), ђул (19), образ (4), пиће (3), чоха (2), крв, уста, грозђе, долама, препелица (1)
----------	--

РУЈНА укупно 205

Изнад 200	вино (202)
Испод 10	пиво (2), коса (1)

Сведенији табеларни приказ још јасније показује у којој мери доминирају ахроматске вредности:

БОЈЕ	БРОЈ	АХРОМАТСКЕ
БЕЛА	7749	12938 (78%)
ЦРНА	4386	
СИВА	803	
ЗЕЛЕНА	2675	ХРОМАТСКЕ 3728 (22%)
ЦРВЕНА	554	
ЖУТА	415	
ПЛАВА	84	

Чак и именице изведене из назива за боје фаворизују ахроматске делове спектра, за шта су илустративни примери ојконими и називи за животиње, с тим што су у првом случају пресудну улогу имале културне, а у другом физичке реалије:

1) Карановац, Карадиман, Карамалинско, Карамановци, Кара Окан; Каравлашка и Карабогданска [области], Црнци, Црничићи, Београд, Биоград, Бијела, Бијело Поље (Акова),⁶ Бијељина, Билај, Бела Паланка, Бели Поток, Белошевац и др.

⁶ Од турског *ak* – бела. У том облику јавља се од 1667 (Detelić 2007: 51).

2) вран(а), вранац (око 650), зеленко (у значењу – сив/сивкаст коњ),⁷ што се нарочито опажа у деривацији из турских основа – дорат [тур. *dorū* – таман, смеђ] (око 2500) и ћогат [тур. *gök* – плав, светле боје, белац] (око 1900).⁸

Оваква дистрибуција боја поклапа се у добро мери са основним налазима о перцепцији и именовању боја до којих су дошле когнитивне науке, поглавито когнитивна лингвистика. Испитујући термине за боје у дводесетак језика,⁹ амерички антрополог Брент Берлин [Brent Berlin] и лингвиста Пол Ки [Paul Key] поставили су већ давне 1969. године хипотезу да се у језицима најпре издвајају/именују тамни и светли део спектра, а онда, како се систем лексички усложњава, редом: 1) црвена, 2) зелена или жута, 3) и зелена и жута, 4) плава, 5) браон, 6) љубичаста, розе, наранџаста, сива (Berlin, Key 1969). Иако је теорија касније подвргнута бројним ревизијама од стране аутора, углавном П. Кија и његових потоњих сарадника (Луиза Мафи [Luisa Maffi],⁹ Вилијам Мерифилд [William Merrifield], Ричард Куک [Richard Cook], Тери Реџир [Terry Regier] и др.),¹⁰ и иако су налази оспоравани и са методолошког¹¹ и са аналитичког становишта (критикована је, рецимо, идеја о „развоју“/„прогресу“ језика као европцентрични конструкт [Saunders 1995]), као и теза да се у основи номинације и концептуализације налази хроматски критеријум, а не дистинкција *сјајно: без сјаја* [MacLaury 1999, Поповић 2001, Поповић 2012¹²] – поставка да сви језици (као основне) имају термине

⁷ Именица *белац* се у усменој епизи користи јако ретко, јер се очито повукла пред еквивалентном речи турског порекла – *ḥoīatā*.

⁸ У епизи се, истина, и алат [тур. *al* – црвен] (496) и кулаш [тур. *kula* – риђ, смеђ] (443) јављају веома често, али далеко мање од коња чија боја гравитира ка тамном, односно светлом полу.

⁹ За наш аналитички угао можда је најзначајније померање то што аутори с конкретних „основних“ боја (црвена, жута, плава, зелена) прелазе на категорије (светло: тамно; топло: хладно). У ревидираној теорији, поступира се да се прво издвајају 1) црна и бела, потом 2) топле и хладне боје (разлика између примарних топлих [црвена и жута] и примарних хладних [зелена и плава]), а онда 3) црвена (Kay, Maffy 1999).

¹⁰ У међувремену, Пол Ки је са групом аутора формирао базу података термина за боје у преко сто језика аграфијских заједница (World Color Survey; <http://www.icsi.berkeley.edu/wcs/data.html>). Књига у којој Ки са групом коаутора коригује детаље, држећи се и даље својих основних теза и заступајући и даље гледиште да постоје универзале у именовању боја објављена је 2009. године (Key et. al. 2009).

¹¹ “Though Berlin and Kay insist their tests were ‘empirical’, it is worth looking at them more closely. There were labelling, transcription and factual errors, empirical deficiencies in the experiments, a language sample that was not random, and a bilingual and colonial factor that was ignored. The informants were narrowly homogenous, often with one bilingual speaker for each of nineteen language, all foreign students, presumably at Berkeley (Rosch 1972). Finally, fifteen of the twenty mapped languages were at Evolutionary Stage Seven, meaning that B&K’s hardest datum – the universal *clustering* of foci – was a foregone conclusion” (Saunders 1998).

¹² „Неуролози објашњавају наведену чињеницу тиме што се информација о сјају преноси неуроканалима брже од података о боји (Boynton 1979: 308), а когнитивисти додају да за раздвајање ова два тока информације човек мора поседовати развијене аналитичке способности“ (Поповић 2012: 11).

за екстремне ахроматске вредности није довођена у питање, и тај налаз корелира са статистиком добијеном на епској грађи.

Разлози због којих епски свет фаворизује белу и црну боју могли би делимично бити у вези с фундаменталним принципима језичких система. Велика је, међутим, вероватноћа да би за барем делом разлога ваљало трагати и у ванепским и екстравангвистичким сферама, односно на вишим, обједињујућим структурним нивоима, а они би у датом случају вероватно сејали до самих основа људске перцепције и когниције. Она иста логика која је у простору издвојила категорије *lope* и *gole*, као најподесније за моделовање (а то су категорије самерљиве искључиво са становишта људских чула и поља сила, јер у математичком простору не постоје фаворизовані правци и смерови), маркирала је и ахроматске делове спектра као најудаљеније и моделативно најпродуктивније. Они су се у различитим културама и различитим слојевима истих култура другачије семантанизовали, али су се у основи везивали за екстремне вредности, пре свега за опозицију *живот*: *смрт*, а онда и за парадигме које се из те опозиције деривирају или које са њом корелирају.

Сам по себи, као одсуство сваке боје, атрибут *дело* (*дело* / *бели*) једнако добро носи опречну семантику – и позитивну и негативну.¹³ У напору ка реконструкцији сталешке стратификације индоевропског друштва, Жорж Димезил дошао је до закључка да у индоевропској култури *дело* припада врховној духовној и световној власти и да је у истој мери боја врховног свештеника (мага) и владара (краља, цара и сл.), што су функције понекад спојене у истој особи (Dumezil 1958). На сличном трагу је и Александар Лома. Довевши у везу прасловенске спојеве **bělъjь bogъ* и **bělъjь dъль*, Лома закључује да алтернације у фразама типа *не видейши делої боја и не видейши делої дана* указују на изузетно древне слојеве словенског паганства, јер одсликавају култ врховног индоевропског божанства које оличава ведро или дневно небо (Лома 1993: 202; уп. Detelić, Ilić 2006: 30).

Бело је, међутим, и прва боја смрти у историји људских култура (бели окер, мртвачки покров), боја којом се означава запад (страна света ка којој се упућују душе после телесне смрти), атрибутски синоним за болест (бледо лице), непријатеља (укр. *білий враг*) и сл. (Županić 1937; Филиповић 1961; Schubert 1989; Толстой 1995; Поповић 2001). Судећи по реконструкцијама, бела боја веома дugo је остала боја смрти и у српској традицији: на фресци из XIV века у манастиру Св. Арханђела Михаила у Прилепу Марко Краљевић осликан је у сакосу беле боје, што је знак короте за оцем, краљем Вукашином,

ности (MacLaury 1999: 22). Као резултат оптичка категоризација назива за боје јавља се на каснијој етапи развоја човека и друштва и увек следи у времену после типологије која је заоснована на обележју сјаја (MacLaury 1999: 23)“ (Поповић 2012: 9).

¹³ О дијахроној семантици придева *дело* уп. Detelić, Ilić 2006: 29–48. Ту је наведена и релевантна литература. Амбивалентна конотација истих боја (бела, црна, црвена, зелена итд.) тумачена је из дијахроне перспективе и као присуство / одсуство категорије сјаја (сјај + / без сјаја –) (уп. Поповић 2001).

осликаним у пурпур. ¹⁴ Најзад, кроз колоквијално значење израза „отишао у бели (= туђи) свет“, *дело* дефинитивно заузима обе позиције у идиоматици традицијске културе (своје: туђе), отварајући мало уочавање, али очекивање могућности тумачења многих фразеологизама структуре *дело + geo тела*. Као пример може послужити изузетно честа формула *деле руке*. Као део епске лексике, *деле руке* готово никад немају буквально значење. У фолклорном контексту њих могу имати само представници повлашћене класе, они који не морају да раде тешке послове и који се (осим по сопственој жељи) никад не излажу киши и сунцу. Њихов прави смисао се, стога, најлакше ишчитава из судбине племенитих епских лепотица које су беле јер расту у кавезу где „не виде сунца ни месеца“:

[...] у кафез је Хајку затворио,
да јој нитко не сагледа лице
и сунаше не приплане јарко,
а и роса не скваси га љетња,
но ђулсијом да га окропива. (СМ 169:53-57)

Семантика фразе *деле руке* у епици је, дакле, увек метафоричка, чак и кад су јунаци ти чије се руке беле, било да се тиме означава висок положај у породичним односима („Спрам њег‘ снха на ноге скочила [...] Бијелу му пољубила руку“; Вук II, 10), било да се одаје почаст будућем свецу („Кад то чуо отац игумане, / Узе Сима за бијелу руку“; Вук II, 14), било да се наглашава изузетност јунака или његово старешинство у јуначкој дружини („У јунаку [војводи Момчилу] срце препукнуло / Од жалости за браћом рођеном, / Бијеле му малаксаше руке, / Те не може више да сијече“; Вук II, 25; „Па се рујна накитиште вина / И у б’јело изљубише лице, / Сваки Марка у бијелу руку“; Вук II, 42).

Као елемент епског идиома, *дело* показује изразиту склоност ка хипертрофији позитивног спектра значења на рачун сваког другог,¹⁵ што се, поред семантике везане за аспекте сакралности и социјалног статуса, може довести у везу с тенденцијом усмене епике да јунаке поларизује у складу са системским бинарним кодирањем. Атрибути из опсега *дело – свећило – сјајно* гравитирали су ка епонимној фигури јунака и према оним елементима посредством којих се успоставља јунаков епски хабитус, и у домену приватног (тело, оружје, одело, коњ), и у домену јавног (град, двор/кула [породица]):¹⁶

¹⁴ „Према Кодину цар носи бело ако му умре отац, мати, жена или наследник“ (Радојчић 1934: 63).

¹⁵ Неке конотације белог, јаче везане за нпр. мит и обред (*дело* као синоним за смрт, зрење, умирање, пропадање, ново рођење и сл.) епика подржава само у ретким случајевима („у ње бл’једо од умрха лице“; МХ I, 55). Иначе је епски знак скоре смрти кад лице *йтштамни*.

¹⁶ О структурним елементима епског јунака уп. Детелић 2008. Различити епски слојеви не акцентују подједнако наведене јуначке атрибуте. У новијим, мање витешким епским временима („средња“, „најновија“), промењен је штав оружја, смањена улоја коња (уђ. Detelić 2012) и јунак *йтправилу* није *йтоседник* *іпрага*.

ЈУНАК	БЕЛО	СВЕТЛО/СЈАЈНО
ДЕЛОВИ ТЕЛА	руке, грло, лице, брада, зуби, образ итд.	И свијетли образ донесоше (САНУ III, 36) Ха сватови, свијетли образу (САНУ III, 66)
ОДЕЋА		Сјаје му се токе кроз бркове (ЕХ 1) Врх доламе двије токе сјајне (Вук VI, 66) Сјајне токе Накића Мустафе (Вук VII, 3) Сјају му се ковче из чизама (МХ IV, 32)
ПОЈАВА ЈУНАКА		Сину јунак ко на гори сунце (МХ IX, 21) Сјаје јунак кано леденица (МХ I, 76) Колик' сјају прси у јунака, мучно га је оком погледати, ка и лјетно у прозорје сунце. (СМ 169)
ОРУЖЈЕ		СВИЈЕТЛОСТ ОРУЖЈЕ (201 понављање) Узима им сјајне цефердаре (Вук IV, 51) Сјајне пушке носе на рукама (Вук VIII, 25) А напун'те сјајне кубурлије (КХ I, 5) Веће сјајне сијевају сабље (КХ III, 6) Неко сјајна ножа у тилиту (Вук IX, 8) Цевердана, сјајни јатагана (Вук IX, 8) Сјајно копље у планину сјаше (САНУ II, 60)
КОЊ		Под њим се је добар помамио, Сјаје с' дори печа над очима, Свитли му се Ѯубе на прсима, Сјаје с' златна хаша на дорату. (МХ IV, 32)
КУЛА/ДВОР	бела/бели	
ГРАД	бели	

Општи принцип поларизације изнедрио је у колористичком коду и формулативну атрибуцију другог типа:

1) парадигматичан епски антагониста постао је *Црни Арапин* (252),¹⁷ с тим што се он у датом корпузу 246 пута помиње у хришћанској и само 6 пута у муслиманској епци. По истој логици кључни јунак српског устанка назван је из муслиманске / „турске“ перспективе *црним: Карађорђе / Црни Ђорђе*, мада се у муслиманској епци Карађорђе не јавља, јер она, за разлику од хришћанске, не опева устаничке борбе;

2) и други (анти)јунаци маркирани су одредницом *црни* (Угарин – 18; Циганин – 18; Бугарин – 12);

¹⁷ Само једном у читавом корпузу јавља се синтагма „прне руке“ и то у опису Арапке девојке, што је контрапункт епској формули и сигнал демонске природе јунакије; то даље оправдава и објашњава Маркову издају и сурово убиство девојке која га спасава из тамнице: „Каде јутро бјеше осванилуо, / И ја сједох, мати, отпочиват“ / А уза ме Арапка Ѯвојка, / Загрли ме црнијем рукама, / Кад погледах, моја стара мајко, / Она црна, а бијели зуби, / То се мене мучно учинило, / Ја потегох сабљу оковану, / Ударих је по свилену пасу, / Кроз ъу сабља, мати, пролећела“ (Вук II, 64:70–79).

3) генерисан је систем формула у којима је идентификација коња и јунака (антагониста) успостављена путем црне боје: „Вас у црну, а на коњу врану“ (КХ I, 2, 17, 19; КХ III, 8); „Све у црну, на вранијем коњу“ (Вук III, 24); „Врани коњи, а црни јунаци“ (Вук II, 97); „Црни коњи, а црни јунаци, / Црне носе око главе чалме“ (Вук III, 31).¹⁸

С друге стране, метонимијско пресликавање на релацији јунак ↔ структурни елементи јунака постало је исходиште инверзне атрибуције у случајевима када јунак страда или се са становишта епске норме компромитује (*црн одраз*). Иако у епцији људске грађевине никада нису *црне*,¹⁹ атрибуција се из основа мења и гравитира ка тамном полу спектра у ситуацијама у којима се најављује или описује смрт јунака:

<p>„Док ми, брате, скупа пребивасмо И мајка нам двори управљаше, Тад' се наши <i>двори бијељеше</i>, И гости нас често походише, Походише Сријемски кнезови, И сам главом Српски цар Стјепане; А како се, брате, растадосмо, И љубе нам двори управљају, Тако наши <i>двори йошављеше</i>, И гости нас, брате, оставише.“ (Вук II, 100:6-15) Ал' му б'јели <i>двори йошавнили</i>. (Вук II, 31:218)</p>	<p>И кад виђе жалост и несрећу, Па <i>оцрни</i> ојађелу <i>кулу</i>, И затвори од куле прозоре, Па ту кука три године дана. (Вук VI, 9:269-272) „Је си л' чију <i>зајрнио</i> <i>кулу</i>?“ (Вук VII, 1:248) Око <i>шамне</i> обложише куле. (Вук VIII, 1:237) Да им <i>шамна</i> <i>шаде</i> на <i>дворове</i>. Да је <i>шамна</i> <i>дворе</i> <i>йришишнула</i>. (Вук IX, 6:15, 52)</p>
---	--

Најзад – или најпре – опозиција *дело*: *црно* демаркирала је једну од најчвршћих структурних граница, ону између природе и културе. Док се у усменој епцији људске грађевине формулативно описују као *деле*, и то са изузетно високом фреквентношћу (бели двор [899] / град [643] / шатор [72]; бела кула [1625] / црква [328] итд.), сегменти природног простора у основи су *црни* (црна гора, црна земља), сем у случају када реалије превладавају над симболичким кодом (луг зелени, зелена гора²⁰). И то епски систем чини крајње занимљивим у склопу фолклора и културе шире, јер се два опречна

¹⁸ Ситуација се ипак не би смела генерализовати, јер епска атрибуција *осцилира између интенције да јунаке йоларизује у складу с оиштим динарним принципом и йошреде да их, по лојици изузетности, на специфичан начин изједначи.*

¹⁹ Изузетак су тужбалички стихови интерполирани у епски текст, јер је антиатрибуција део тужбаличког кода (гроб је кућа без врата и прозора; вечна, а не пролазна; двори нису људском руком грађени, већ „самотоври“ и сл.): „Стоји јека млада рањеника, / рањеника и убоденика. / Неки рече: 'Алах! моја мајко!' / Неки: 'Црна кућа испопана!'“ (КХ III, 6:486-489).

²⁰ Зелена боја у фолклору алтернира са сивом (соко, вук, мач, коњ зеленка итд.) (уп. Ivić 1995), што корелира са ситуацијама у језицима који немају разуђену лексику за боје, јер је комбинација црна – зелена – плава једна од најфреквентнијих након тзв. „grue“ (green – blue) боје (уп. Kay, Maffi 2013).

света просторно дефинисана основним осамама (вертикалa и хоризонталa) сликају „black and white“:

КОД	ВЕРТИКАЛА	ХОРИЗОНТАЛА
КУЛТУРА / БЕЛО	КУЛА (танка, висока)	ДВОР (равни)
ПРИРОДА / ЦРНО	ГОРА	ЗЕМЉА

ИЗВОРИ²¹

Вук I-IV: *Српске народне јјесме I-IV*. Скупio их Вук Стеф. Карадић. Београд: Просвета 1975–1988.

Вук VI-IX: *Српске народне јјесме VI-IX*. Скупio их Вук Стеф. Карадић. Државно издање. Београд 1899–1902.

ЕР: *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних јесама*. Приредиле Мирјана Детелић, Снежана Самарција и Лидија Делић. Доступно на адреси: <http://www.erl.monumentaserbica.com/>

ЕХ: *Muslimanske narodne junacke pjesme*. Sakupio Esad Hadžiomerspahić. У Banjoj Luci 1909.

КХ I-II: *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*. Sabrao Kosta Hörmann 1888–1889. Knjiga I-II, друго издање. Sarajevo 1933.

КХ III: *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*. Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna. Redakcija, uvod i komentari Đenana Buturović. Sarajevo 1966.

МХ I-IX: *Hrvatske narodne pjesme*. Skupila i izdala Matica hrvatska. Zagreb 1890–1940.

САНУ II-IV: *Српске народне јјесме из неодјављених рукописа Вука Стеф. Карадића*. Београд: САНУ 1974.

СМ: Сима Милутиновић Сарајлија. *Пјеванија црногорска и херцеговачка*. Приредио Добрило Аранитовић. Никшић 1990. [Пјеванија црногорска и херцеговачка, садрана Чудром Чојковићем Церногорцем. Па њим издана истим, у Лајпцигу, 1837.]

ЛИТЕРАТУРА

Детелић, Мирјана. „Формулативност и усмена епска формула: атрибути бело и јуначко у српској десетерачкој епци“. *Српско усмено сцваралаштво – зборник радова* (Ненад Љубинковић, Снежана Самарција, ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност, 2008: 119–145.

Лома, Александар. „Подунавска прапостојбина Словена: легенда или историјска реалност?“ *Јужнословенски филолог XLIX* (1993): 187–220.

Лома, Александар. *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*. Београд: Балканолошки институт САНУ, Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ, 2002.

Поповић, Људмила. „О прототипском и стереотипском начину концептуализације боја у језику“. *Кодови словенских култура 6* (2001): 14–31.

²¹ Извору су доступни на www.mirjanadetelic.com и www.monumentaserbica.com.

- Поповић, Људмила. „Опозиција 'сјајно' – 'без сјаја' као основа категоризације назива за боје у словенском фолклору“. *Зборник Мајинце српске за славистику* 81 (2012): 7–40.
- Радојчић, Светозар. *Портрети српских владара у средњем веку*. Скопље: Музеј јужне Србије у Скопљу, 1934.
- Толстој, Никита. *Језик словенске културе*. Ниш: Просвета, 1995.
- Филиповић, Миленко. „Називање страна света и народа по бојама“. *Зборник Мајинце српске за друштвено науке* 29 (1961): 69–77.
- Boynton, R. M. *Human Color Vision*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1979.
- Brent, Berlin, Paul Kay. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California, 1969.
- Detelić, Mirjana, Marija Ilić. *Beli grad: poreklo epske formule i slovenskog toponima*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2006.
- Detelić, Mirjana. *Epski gradovi: leksikon*. Beograd: SANU – Balkanološki institut SANU, 2007.
- Detelić, Mirjana. „Hrt, konj i sokol u deseteračkoj epicī“. *Kulturni bestijarij II. dio* (Suzana Marjanić, Antonija Zaradija Kiš, ur.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Institut za etnologiju i folkloristiku, 2012, 43–75.
- Dumézil, Georges. *L'idéologie tripartite des Indo-Européens*. Bruxelles: Latomus, 1958.
- Ivić, Milka. *O zelenom konju*. Beograd: XX vek, 1995.
- Kay, Paul, Brent Berlin, Luisa Maffi, William Merrifield, Richard Cook. *The World Color Survey*. Stanford: Center for the Study of Language and Information (CSLI), 2009.
- Kay, Paul, Maffi, Luisa. „Color Appearance and the Emergence and Evolution of Basic Color Lexicons“. *American Anthropologist* 101/4 (1999): 743–760. doi:10.1525/aa.1999.101.4.743. JSTOR 684051.
- MacLaury, R. E. Basic „Color Terms: Twenty-Five Years After“. *The Language of Color in the Mediterranean* (Alexander Borg, ed.). *Acta Universitatis Stockholmiensis*. Stockholm: Alquist & Wiksell International, 1999: 1–37.
- Kay, Paul, Luisa Maffi. „Number of Basic Colour Categories“. *The World Atlas of Language Structures Online* (Dryer, Matthew S., Martin Haspelmath, eds.). Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, 2013. (Available online at <http://wals.info/chapter/133>, Accessed on 2015–03–04.)
- Rosch, E. H. „Universals in Color Naming and Memory“. *Journal of Experimental Psychology* 93 (1972): 10–20.
- Saunders, Barbara. „Disinterring Basic Color Terms: a study in the mystique of cognitivism“. *History of the Human Sciences* 8 (November 1995): 19–38.
- Saunders, Barbara. *Revisiting Basic Color Terms*, 1998. <http://human-nature.com/science-as-culture/saunders.html>
- Schubert, Gabriela. „Farbsymbolik auf dem Balkan (bei Türken und Südslawen)“. *Religious and lay symbolism in the Altaic world and other papers* (K. Sagaster, H. Eimer, eds.). Wiesbaden: Harrassowitz, 1989: 341–359.
- Skok, Petar. *Etimologiski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, Zagreb: JAZU, 1971.
- Voigt, Vilmos. The Theory of Database in Folk Narrative Studies. *Fabula* 47/3–4 (Sep. 2006): 308–318.
- Županić, Niko. „Značenje barvnega atributa v imenu 'Crvena Hrvatska'“. *Etnolog X–XI* (1937–1939): 355–376.

Mirjana I. Detelić, Lidija D. Delić

HOW TO FORMAT VUK

Summary

Today, the corpus of folklore texts, systematically recorded in the Serbian linguistic area from Vuk's time onwards (although there are earlier, valuable recordings from the territory of the Military Frontier and Primorje), is immense, with its entropy increasing notably if account is taken of the South Slavic cultural territory, unavoidable in any more serious diachronous analysis of folkloristic phenomena. New technologies have facilitated work with this vast pool of material, particularly when it comes to microstructures (formulas): electronic epic bases have enabled generation of statistical data as a basis for deriving broader poetic conclusions. This paper illustrates possibilities offered by electronic epic bases using two examples: with regard to oikonyms and with regard to the category of colour.

ије
ку
зеј
уе
у:
иа.
У,
лио
да
8.
'ор
19.
sic
'5/
'ор
ис.
ге'
ах
://
тал
оф
се-
).
Н.
л.
еп.
XI